

ՌՈՒԲԵՆ ՍԱՖՐԱՍՏՅԱՆ

ՆԱԽԱՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ (PROTO-GENOCIDE). ՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ԵՒ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐ (Օսմանյան կայսրության օրինակով)

Ժամանակակից համեմատական գեղասպանագիտության կարևոր խնդիրներից է գեղասպանության երևույթի ծագումնաբանության ընդունելի հայեցակարգի ստեղծումը: Անդրադարձը կոնկրետ պատմական իրականացումը ցույց է տալիս, որ որոշ դեպքերում, գոյություն է ունեցել գեղասպանություն իրականացնելու պետական ծրագիր, սակայն և այդ ծրագիրը չի իրականացվել կամ էլ իրականացվել է մասամբ: Այդ երևույթը մենք առաջարկում ենք բնութագրել որպես նախա-գեղասպանություն (proto-genocide): Սույն հոդվածում առաջին անգամ գեղասպանագիտական գրականության մեջ փորձ է արվում՝ հենվելով Օսմանյան կայսրությունում 1876 թվականին ստեղծված իրավիճակի մանրակրկիտ հետազոտման վրա տալ այդ երևույթին հայեցակարգային ձևակերպում:

1. Գեղասպանություն, կոտորած ու նախա-գեղասպանություն, տնտյության որոշ խնդիրներ

Ինչպես հայտնի է, «գենոցիդ» (գեղասպանություն) տերմինը ստեղծել ու գիտական շրջանառության մեջ է մտցրել ծագումով հրեա լեհ իրավագետ Ռաֆայել Լեմկինը: 1944 թ. ԱՄՆ-ում լույս տեսավ նրա «Առանցքի իշխանությունը զավթված Եվրոպայում» գիրքը, որտեղ առաջին անգամ օգտագործվում էր այդ ռաբը¹: Մեկ տարի անց այն առաջին անգամ տեղ գտավ պաշտոնական փաստաթղթում՝ գլխավոր գերմանական ռազմական հանցագործներին դատելու նպատակով ստեղծված Նյուրնբերգյան ռազմական ատյանի մեղադրական ակտում²: Հետաքրքիր է նշել, որ մեղադրական ակտի ռուսերեն տարբերակում գեղասպանություն (գենոցիդ) բառը փոխարինված էր «ժողովուրդների կանխամտածված ու սխառնմատիկ բնաջնջում» արտահայտությամբ, որը, ըստ էության, պարզապես նրա ռուսերեն բացատրությունն էր³: Հետագայում

այն այլևս Նյուրենբերգյան գլխավոր դատավարության ոչ մի պաշտոնական փաստաթղթում չօգտագործվեց: Այս ամենը վկայում է այն մասին, թե ինչ դժվարությամբ էր շրջանառության մեջ մտնում այդ տերմինը:

1946 թ. «գննցիդ» տերմինը սկսում է օգտագործվել ՄԱԿ-ի պաշտոնական փաստաթղթերում և հետգիտն թափանցում է նաև աշխարհի հիմնական լեզուների բառապաշարի մեջ: Այդ գործընթացը ընթանում էր բավական դանդաղ, օրինակ, անգլերենի հանրածանոթ «վեբսթեր» բացատրական բառարանի մեջ այն տեղ գտավ միայն 1961 թ.⁴: Որոշ լեզուներում, օրինակ, հայերենում կամ գերմաներենում, որպես հոմանիշներ օգտագործվում են նաև նրա բառացի թարգմանությունները:

Ր. Լեմկինը, իր իսկ վկայությամբ, «գննցիդ» տերմինը ստեղծել է այն ժամանակ արդեն օգտագործվող «տիրանիզիդ» (թնակալի սպանություն), «հոմիցիդ» (մարդասպանություն), «ինֆանտիցիդ» (մանուկների սպանություն) բառերի համանմանությամբ: Կարելի է ենթադրել, որ նրան ծանոթ է եղել նաև 19-րդ դարի վերջի - 20-րդ դարի սկզբի գերմանացի ականավոր հոգևորական ու հասարակական գործիչ, գերմանական ծավալապաշտության գաղափարախոսներից Ֆրիդրիխ Նաումանի կողմից դեռևս դարակգծին՝ 1890-ականների կեսի հայկական կոտորածների կապակցությամբ առաջին անգամ օգտագործած «արմենցիդ» (հայասպանություն) բառը⁶, որը հետագայում որոշակի տարածում գտավ գերմանական հրատարակություններում:

Ցեղասպանության երևույթի կոնցեպտուալ ձևակերպումը նույնպես առաջին անգամ տրվել է Րաֆայել Լեմկինի կողմից: Նա գրում է. «Ցեղասպանության տակ մենք հասկանում ենք ազգի կամ էթնիկական խմբի ոչնչացում (destruction)»⁷: Հիմք վերցնելով ցեղասպանություն իրականացնողի *մտադրվածության* (intent) հանգամանքը, նա բնութագրել է այն որպես որոշակի ազգային, կրոնական կամ ռասայական խմբի դեմ «հալածանքի կամ ոչնչացման նպատակով իրականացվող տարաբնույթ գործողությունների ընդհանրություն (composite)»⁸: Նրա ընկալմամբ, բացի ֆիզիկական բնաջնջման քաղաքականությունից ցեղասպանություն պիտի ճանա-

չնչ այն հալածանքները տվյալ խմբի հասարակական, հոգևոր կամ տնտեսական հաստատությունների, մշակույթի, լեզվի, ազգային զգացմունքների, կրոնի դեմ, որոնք վտանգում են նրա հետագա գոյությունը որպես առանձին խումբ:

1946 թ. սկսեց ցնդասպանության կոնցենտրացիայի գործնական-իրավագիտական ձեռնարկման գործընթացը: ՄԱԼ-ի Գլխավոր ասամբլեայի առաջին նիստում ընդունված 96 (I) Բանաձևի նախաբանում նշվում էր, որ «ցնդասպանությունը (*գենոցիդ*) նշանակում է մարդկային խմբերի գոյության իրավունքի մերժում, այնպես, ինչպես որ մարդասպանությունը (*հոլոցիդ*) նշանակում է առանձին մարդկային էակի կյանքի իրավունքի մերժում»⁹: Բանաձևը հաստատում էր, որ ցնդասպանությունը ոճրագործություն է միջազգային իրավունքի տնտեսականից և նրա կատարողները ու մեղսակիցները, անկախ այն հանգամանքից նրանք մասնավոր կամ պաշտոնավարող առանձինք են թե՛ պետական գործիչներ, ենթակա են պատժի: Բանաձևի կաբևորությունը միջազգային իրավունքի տնտեսականից առաջին հերթին կայանում էր նրանում, որ ցնդասպանությունը տարբերագատվում էր պատերազմական կամ խաղաղության դեմ կատարվող հանցագործություններից ու դիտարկվում էր որպես առանձին հանցագործություն: Այսպիսով տնտեսական հնարավորություն նրա ստեղծվում ցնդասպանության հանցակազմ հաստատելու ոչ միայն պատերազմական պայմաններում, այլ նաև խաղաղ ժամանակներում և ոչ միայն օտար պետությունների ներկայացուցիչների դեմ, այլ նաև այն պետության պաշտոնական անձանց դեմ, որտեղ բնակվում է ցնդասպանության ենթարկված մարդկային խումբը: Նույն տարում Գլխավոր Ասամբլեան առաջարկեց ՄԱԼ-ի Տնտեսական ու Մոցիալական խորհրդին հետազոտություններ ձեռնարկել՝ ցնդասպանության վերաբերյալ հատուկ կոնվենցիայի նախնական տեքստ նախապատրաստելու նպատակով¹⁰: 1947 թ. ընդունված ՄԱԼ-ի Գլխավոր ասամբլեայի 180 (II) Բանաձևում վերնում նշված միտումները ստացան հստակ ձեռնարկում. «ցնդասպանությունը միջազգային ոճրագործություն է, որը հանգեցնում է առանձին անհատների և պետությունների ազգային և միջազգային պատասխանատվության»¹¹: Այս ձեռնարկումը կարևոր է նաև նրանով, որ

այստեղ առաջին անգամ ուղղակիորեն դրվում է ցնդասպանության ոճրագործության համար պետության պատասխանատվության խնդիրը:

Ցնդասպանության իրավագիտական հայնցակարգի ստեղծման գործընթացը ավարտվեց 1948թ. ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայի կողմից ընդունված "Ցնդասպանության հանցագործության կանխարգելման և դրա համար պատժի մասին" կոնվենցիայի ընդունմամբ¹²: Այստեղ տեղ գտած ցնդասպանության բնորոշումը հիմնականում կրկնում է Ռ. Լեմկինի բնորոշումը մեկ կարևոր տարբերությամբ. ցնդասպանություն են համարվում ոչ միայն որևիցե "ազգային, էթնիկական, ռասայական կամ կրոնական խմբի" լրիվ ոչնչացմանը նպատակաուղղված գործողություններ, այլ նաև՝ մասնակի ոչնչացմանը: Այս կատեգորիայի ներգրավումը ցնդասպանության բնորոշման մեջ արդարացված է հումանիստական տեսակետից, սակայն և՛ հանգեցնում է որոշ գործնական բնույթի դժվարությունների, քանի որ հարց է առաջանում, թե՞ խմբի որ մասի ոչնչացումն է համարվում ցնդասպանություն: Այդ դժվարությունը կարելի է հաղթահարել, ինչպես նշվում էր կոնվենցիայի առաջին մեկնաբանություններից մեկում, անդրադառնալով դիտավորության հանգամանքին¹³:

Ցնդասպանության կարևորագույն բնորոշիչներից մեկը՝ դիտավորությունը ոչնչացնելու որևիցե ռասայական, ազգային կամ կրոնական խումբը, ինչպես արդեն նշել էինք նույնպես առաջինը մտքերն զիտական և իրավագիտական շրջանառության մեջ Ռաֆաել Լեմկինը: Այդպիսով նրան հաջողվել էր բացահայտել ցնդասպանության կարևորագույն բնորոշիչներից մեկը՝ *մտադրվածությունը* ոչնչացնելու ողջ ռասայական, ազգային կամ կրոնական խումբը: Դրանով հնարավորություն էր ստեղծվում տարբերագատելու *կոտորածը*, որի դեպքում նման մտադրվածություն չկա, ցնդասպանությունից, ինչից հետևում է, որ այդ նրկու նրկությունների միջև, հասարակագիտական կամ իրավագիտական տեսանկյունից (բայց, իհարկե, ոչ բարոյա - էթիկական) դատելով, գոյություն ունի որակական տարբերություն, այլ ոչ միայն՝ զուտ քանակական¹⁴:

Իրավագիտական գործառնություններում դիտավորության հանգամանքը ունի որոշիչ նշանակության: ՄԱԿ-ի նախքին

Գլխավոր քարտուղարներից Բուրբոս Բուրբոս-Ղալին բնութագրում է այն նույնիսկ որպես ցեղասպանության մասին ՄԱԿ-ի Կոնվենցիայի “հիմնարար տարր”¹⁵: Եթե չի հաջողվում այն բացահայտել և ապացուցել, ապա հնարավորություն է ստեղծվում ընդհանրապես խուսափել ցեղասպանության համար պատասխանատվությունից, ինչպես կոնկրետ օրինակների վերլուծության հիման վրա եզրակացնում է ցեղասպանագիտական հետազոտությունների առաջնել Լեո Զուփերը¹⁶: Այսպես, օրինակ, բրազիլական կառավարությունը ժամանակին խուսափեց տեղաբնիկ առանձին ցեղերի դեմ ցեղասպանության մեջ մեղադրվելուց քանի որ նրան հաջողվեց ցույց տալ, որ բնակչության այդ խմբերի անհայտացումը արդյունք էր սովի, որը չէր ծրագրվել կառավարության կողմից¹⁷:

Այս տեսակետի կողմնակից որոշ իրավագետներ խստագույնս քննադատում են ՄԱԿ-ի Բանաձևը, գտնելով որ դիտավորության հանգամանքի առկայությունը զգալիորեն սահմանափակում է նրա իրական կիրառելիության շրջանակները, քանի որ չափազանց դժվար է հաստատել և վավերագրել այսպիսի դիտավորության գոյությունը, մասնավորապես այն դեպքերում, երբ ցեղասպանության հեղինակը պետությունն է: ՄԱԿ-ի փաստաթղթերից մեկում նույնիսկ նշվում էր, որ արդեն ձևավորվել են նրկու իրավագիտական դպրոց այս խնդրում. առաջինը գտնում է, որ դիտավորության բացահայտումն ու ապացուցումը բացարձակ անհրաժեշտություն է, իսկ եկրորդի կողմնակիցները ընդգծում են, որ դիտավորության հանգամանքը ցեղասպանության դեպքում հատուկ ապացուցելու անհրաժեշտություն չկա, քանի որ այն օբյեկտիվորեն բխում է բուն ցեղասպանական գործողություններից¹⁸: Վերջին տարիներին միջազգային իրավագետների շրջանում տարածում է ստացել տեսակետը, թե դիտավորության հանգամանքի բովանդակային նշանակության բացահայտումը և ամրագրումը այն իրավագիտական խնդիրներից է, որոնք կարոտ են հետագա ավելի խորացված հետազոտությունների¹⁹:

Իրավագետների շրջանում գոյություն ունեցող մոտեցումների տարբերությունները և բանավեճերը չնայած և տեղ գտան ՄԱԿ-ի այնպիսի մասնագիտացված ասոյանների քննարկումներում, ինչպիսիք են Մարդու իրավունքների և Միջազգային

իրավունքի հանձնաժողովները, սակայն այդպես էլ չստացան իրավագիտական ձևակերպում: ՄԱԼ-ի 1948թ. Կոնվենցիան մնում է անփոփոխ: Այս փաստը մեկ անգամ ևս հաստատվեց ՄԱԼ-ի Անվտանգության խորհրդի կողմից 1994թ. նոյեմբերին ընդունված բանաձևով, որը պարունակում էր որոշում ստեղծել Ռուանդայում և հարևան երկրներում ցեղասպանության և միջազգային մարդասիրական օրենքների այլ բնույթի լուրջ խախտումների համար պատասխանատու անհատների պատիժը իրականացնող միջազգային դատարան: Այս փաստաթուղթը նույնությամբ կրկնում է 1948թ. Կոնվենցիայում տեղ գտած ցեղասպանության բնորոշումը²¹:

Ինչպես ցույց է տալիս անդրադարձը իրավագիտական իրականությանը, ազգային իրավագիտական դպրոցները նախընտրությունը նույնպես տալիս են առաջին մոտեցմանը, միաժամանակ փորձելով դիտավորության հանգամանքին տալ ավելի ճշգրտված բնորոշում: Այսպես, օրինակ, երկարատև բանավեճերից հետո 1988թ. ԱՄՆ-ի Կոնգրեսը, որոշում ընդունելով երկրում կիրառության մեջ մտցնել 1948թ. ՄԱԼ-ի Գլխավոր ասամբլեայի կողմից ընդունված "Ցեղասպանության հանցագործության կանխարգելման մասին" դրա համար պատժի մասին" Կոնվենցիան, այդ փաստաթղթում օգտագործվող ցեղասպանության բնորոշման մեջ տեղ գտած "դիտավորությամբ" տերմինը փոխարինեց "որոշակի դիտավորությամբ" բառակապակցությամբ²²:

Ֆրանսիական քրեական նոր օրենսդրությունը գնում է ավելի հեռուն և սկզբունքային բնույթի նորամուծություն է կատարում: Այստեղ "դիտավորություն" տերմինը փոխարինված է "համակարգված ծրագրի իրագործում" արտահայտությամբ²³: Իրավագիտական առումով այդ արտահայտությունը կոնկրետացնում է դիտավորության հանգամանքը: Սակայն նշեն վերլուծենք այդ փաստաթուղթը պատմական քաղաքականագիտության տեսանկյունից, ապա կարելի է եզրակացնել որ այսպիսով, ըստ էության, հստակեցվում է դիտավորության հանգամանքի բյուրեղացման գործընթացի պարագան, քանի որ "համակարգված ծրագիրը" հանդես է գալիս որպես այդ գործընթացի վերջնական հանգրվան:

Այլ պատկեր է ցեղասպանության՝ որպես հասարակագի-

տական նրկայթի ուսումնասիրման բնագավառում: Անցած տասնամյակների ընթացքում ցնդասպանության հայնցակարգը բազմիցս վերանայվել ու լրացվել է մասնագետների կողմից, սակայն, ինչպես իրավագիտորեն նշում է ճանաչված կանադացի ցնդասպանագետ Քուրթ Յոնասոնը, դիտավորության հանգամանքը պահպանել է իր կենտրոնական նշանակությունը որպես ցնդասպանության “հիմնական չափորոշիչ”²³: Այսպես, օրինակ, ցնդասպանության հասարակագիտական բնորոշման մեջ, որը տրվել է Ֆրենք Չոքի և Քուրթ Յոնասոնի կողմից 1990 թ. և հետագայում լայն տարածում է ստացել, մտադրվածությունը պահպանում է իր կենտրոնական նշանակությունը. “Ցնդասպանությունը միակողմանի զանգվածային սպանության ձև է, որով պետությունը կամ այլ իշխանություն մտադրվում է (intends) ոչնչացնել որևիցե խումբ...”²⁴:

Կարևոր նգրակացությունների է հանգում Ցնդասպանության ուսումնասիրության նյութ-յորքյան ինստիտուտի տնօրեն Հելեն Ֆայնը: Ցնդասպանության իր վաղ բնորոշումներից մեկում նա էլ ավելի էր պարզեցրել դիտավորության հանգամանքի բնութագրումը, առաջարկելով այն պարզապես փոխարինել “հաշվարկված” բառով²⁵: Հետագայում նա սկսեց այդ նույն իմաստով օգտագործել “նպատակաուղղված” բառը²⁶: Վերջերս նա հետագա ճշգրտումներ մտցրեց դիտավորության իր բնութագրման մեջ, առաջարկելով ցնդասպանության կարևոր բնորոշիչներից համարել այն հանգամանքը, նրբ որևիցե մարդկային խմբի զանգվածային ոչնչացման քաղաքականություն՝ “սպանության դիտավորությամբ”, ի հայտ է բերում վկայություններ առ այն, թե իշխանությունները “ծրագրել են, կազմակերպել են կամ էլ գիտակցում են” իրենց ցնդասպանական գործողությունները²⁷: Փաստորեն, այս բնութագրման մեջ տեղ են գտել դիտավորության հանգամանքի նրբ դրսևորումներ, որոնք հաճախակի, ինչպես ցույց է տալիս պատմական փորձը, ժամանակային առումով հանդես են գալիս միմյանցից անջատ:

Դիտավորության հանգամանքի վերաձևակերպումների էվոլյուցիայի ուղղվածությունը վերևում հիշատակված հեղինակի, բնութագրական է ժամանակակից ցնդասպանագիտության համար և վկայում է, որ հետազոտությունները այդ բնա-

զավառում ընթանում են դիտավորության հանգամանքի կոնկրետացման ուղղությամբ՝ և իմաստային, և ժամանակային տնսանկյուններից:

Մասնավորապես, ինչպես ընդհանրացնում է իր վերջերս հրատարակած հետաքրքիր դիտարկումներում Հենրի Հաթենբախը, այս ոլորտում հետագա ուսումնասիրությունները տանում են դեպի դիտավորության տարբեր աստիճանների բացահայտում²⁸: Այսպես, օրինակ, Վահագն Դադրիանը դեռևս անցյալ դարի 90-ականներին առաջարկեց “ցնդասպանության պարադիգմայի” հայնցակարգը, որտեղ տարբերազատում է դիտավորության երկու փուլեր՝ “նախնական” և “վերջնական”²⁹: Դիտավորության հանգամանքի կիրառումը պատմագիտական հետազոտություններում հնարավորություն է ստեղծվում տարբերազատելու *կոտորածը*, ցնդասպանությունից, ինչից հետևում է, որ այդ երկու երևույթների միջև, հասարակագիտական կամ իրավագիտական տնսանկյունից (բայց, իհարկե, ոչ բարոյական) դատելով, գոյություն ունի որակական տարբերություն:

Համաձայն ցնդասպանագիտության մեջ տարածում ստացած տնսակնաի, կոտորածի պարագայում դիտավորության հանգամանքը բացակայում է³⁰. Ժամանակին Լևոն Չորբաչյանը իրավագիտորեն նշել էր, որ կոտորածը արտահայտվում է “վայրի սպանությունների” տնսքով՝ ի տարբերություն ցնդասպանությանը, որի դեպքում առկա է “ծրագրված” լինելու հանգամանք³¹:

Ինչպես հաճախ է պատահում իրական կյանքում, ծրագրերը մնում են մասնակի կան նույնիսկ լիովին չիրականացված: Մակայն արդեն միայն ծրագրի գոյության փաստի առկայությունը վկայում է, որ տվյալ պնտականությունը մտել է էվոլյուցիայի մի նոր փուլ, որը մենք առաջարկում ենք անվանել նախա-ցնդասպանական

2. Նախազնդասպանական իրավիճակ

Օսմանյան կայսրությունում 1876 թ.

1876 թ. մայիսին Օսմանյան կայսրությունում տեղի ունեցավ բուլղարների դաժան կոտորած: Օգտագործելով ժամանակի դիվանագիտական փաստաթղթերը, այդ թվում նաև

դեռևս չհրատարակված նյութեր, մենք եկել ենք եզրակացության, որ այն մաս էր կազմում մի պետական ծրագրի, որը իր մեջ պարունակում էր ցեղասպանության մի շարք կարևոր բաղադրիչներ:

Ա. Հիմնական գոհի ընտրություն

Թանգիմաթի ռարենորոգումների առաջին փուլի ընթացքում օսմանյան կառավարությունը փորձեց Բուլղարիայում իրականացնել որոշ սահմանակ փնտյթի բարեփոխումներ և այդպիսով կասեցնել բուլղարների ազատագրական շարժման վերընթաց զարգացումը: Սակայն այդ քաղաքականությունը մատնվեց անհաջողության, քանի որ 1850 թ. բռնկվեց լայնածավալ զինված ապստամբություն թուրքական թնապետության դեմ: Թեև այն հաջողվեց ճնշել միայն մեծ ջանքերի շնորհիվ, օգտագործելով և կանոնավոր բանակը և բաշխագուկներին (զինված ելուզակներին), սակայն իշխանությունները ամեն ինչ արեցին, որ հետո պահեն մահմեդական ազգաբնակչությանը ապստամբների դեմ զինված գործողությունների մեջ ներգրավվելուց: Վիդինի վիլայեթի նորանշանակ վալի Ալի Ռեզա փաշային տրվեցին համապատասխան զրավոր ցուցումներ³²:

Թանգիմաթի երկրորդ փուլի շրջանում սկզբում իշխանությունները փորձ արեցին Բուլղարիայում կիռարել ազգային հարցում իրենց մշակած նոր՝ «միաձուլման» (թուրքերեն նրաբ օգտագործում էին «յաաբում ու միացում» [“mezc-ü telifi”] արտահայտությունը, իսկ ֆրանսերեն՝ “միաձուլում” [“fusion”] բառը) քաղաքականությունը, որի նպատակն էր Օսմանյան կայսրության քրիստոնյա հպատակների՝ մահմեդականների հետ իրավունքների հավասարեցման և միասնական “օսմանյան ժողովրդի” ստեղծման քողի ներքո ձեռնամուխ լինել քրիստոնյա ժողովուրդների ուծացման գործընթածին և այդպիսով կասեցնել նրանց ազգային-ազատագրական պայքարի աճը³³: Սակայն այդ քաղաքականությունը նույնպես մատնվեց անհաջողության և ազգային-ազատագրական շարժումը ոչ միայն չթուլացավ, այլ գնալով ձեռք բերեց ավելի մեծ թափ: Հետագայում՝ 1867 և 1875թթ. այստեղ տեղի ունեցան զինված ընդվզումներ թուրքական թնապետության դեմ, որոնք դաժանորեն ճնշվեցին:

Առավել վտանգավոր համարվեց վերջինը: Նրա ճնշման նպատակով իշխանությունները օգտագործեցին ոչ միայն բանակային ստորաբաժանումները, այլ նաև ներգրավեցին մահմնդական ազգաբնակչությանը՝ բաժանելով նրան զենք³⁴: Այս անուղղակի վկայություն է առ այն, որ նրանք նախապատրաստվում էին իրականացնել շատ ավելի լայնածավալ գործողություն, քան թե՛ պահանջվում էր այդ սահմանափակ ապստամբությունը ճնշելու համար: Ուշագրավ է, որ ապստամբությունը ճնշելուց հետո էլ իշխանությունները շարունակում էին ձեռնարկել “ակտիվ միջոցառումներ”, ինչպես նշվում էր Ադրիանապոլիսում բրիտանական փոխ-հյուպատոսի կողմից ստացված հաղորդագրության մեջ. մասնավորապես, նրանք սկսել էին “զինյալների հավաքագրումը”³⁵:

Այս հաղորդագրությունը փաստում է թուրքական իշխանությունների շրջանում լայնածավալ բռնությունների քաղաքականություն իրականացնելու մտադրվածության ձևավորման վաղ փուլը, որը, դեռևս չունենալով “ցնդասպանական դիտավորություն”, միաժամանակ ազդարարում էր “ապանդական” միջնադարյան կոտորածների քաղաքականության՝ ցնդասպանության քաղաքականության վերաճման գործընթացի սկիզբը:

Ըստ նրևությին, այդ և նմանատիպ հաղորդագրությունների ազդեցության տակ Լ. Պոլսում գտնվող արտասահմանյան դիվանագետները, գլխավորապես Մեծ Բրիտանիայի դեսպան Հ. Էլիոթը և Ռուսաստանի դեսպան Ն. Պ. Իզմստևը, կանխազգուշացնում էին սպառնացող վտանգի հաստունացումը, ձեռնարկեցին որոշակի քայլեր, նպատակ ունենալով կասեցնել այդ գործընթացը: Նրանք գործադրեցին ճնշում սուլթան Աբդուլ Ազիզի և մեծ վեզիր Մահմուդ Նեդիմ փաշայի վրա և հորդորեցին կայսրության բարձրագույն ատյաններին այս անգամ ապավինել բարենորոգումների վրա, այլ ոչ թե՛ կիռարել ֆիզիկական բնաջնջման քաղաքականություն³⁶: Սուլթանը հրապարակում է հատուկ հրովարտակ և ազդարարում է բարենորոգումները շարունակելու իր կամքը, իսկ մեծ վեզիրը հենազիր է ուղարկում վալիներին (կուսակալներին) ու հրամայում է դադարեցնել քրիստոնյաների հետապնդումները³⁷:

Ուշագրավ է, որ Մեծ վեզիրի որդեգրած մոտեցման հետ իրենց անհամաձայնությունն են հայտնում և հրաժարական են

տալիս այդ տարիների ականավոր պետական գործիչներ Նյուսենյն Ավնի փաշան և Միդհատ փաշան³⁸: Երկուսն էլ կողմնակից էին Բալկաններում և մասնավորապես Բուլղարիայում բիրթ ուժի օգտագործման վրա հիմնված քաղաքականության³⁹: Հետագայում, ինչպես ցույց է տրվում ներքևում, այս գործիչները, նորից հայտնվելով կառավարության կազմում, մշակեցին բուլղարներին ոչնչացնելու քաղաքականության ծրագիր:

Ինչպես նրանում է Փիլիպուլիսում ժուսական փոխ-հյուպատոսի զեկուցագրից, Նյուսենյն Ավնին ու Միդհատը միայնակ չէին բուլղարների նկատմամբ ֆիզիկական հաշվեհարդարի քաղաքականություն իրականացնելու ցանկության մեջ: Տեղական իշխանությունները և հատկապես զապտիղները⁴⁰ ոչ միայն չէին նենթարկվում մայրաքաղաքից ստացված հրամանին, այլ էլ ավելի էին ուժեղացնում բռնությունները բուլղարների դեմ⁴¹: Նա հատուկ ընդգծում է, որ աննախադեպ շատացել է զապտիղների կողմից իրականացվող սպանությունների թիվը⁴²:

Ը. Տեղապալանության ծրագիրը

1876 թ. մայիսի ներկորդ կեսերից Օսմանյան կայսրության տարբեր քաղաքներում գտնվող և բրիտանական, և ժուսական դիվանագետները համարյա միաժամանակյա սկսում են ստանալ տեղեկություններ, որոնք վկայում են, որ այդ ներկրի բարձրագույն իշխանությունները արդեն մշակել էին բուլղարների դեմ գործելու որոշակի ծրագիր և համապատասխան ցուցումներին էին տվել բուլղարական նահանգների տեղական իշխանություններին:

Ադրիանապոլսի բրիտանական փոխ-հյուպատոսի ստացած տեղեկության համաձայն, կառավարության կողմից հանձնարարականներ են ուղարկվել տեղական իշխանություններին, որոնցով ցուցում է տրվել նրանց “ոչնչացնել բուլղարներին” և սպանել վեց տարեկանից ցածր բոլոր արու մանուկներին: Այդ միջոցառումներով, նպատակ է դրվում “բնաջնջել ցեղը (race) և ստիպել մնացածին արտագաղթել”⁴³: Այդ կարևոր տեղեկության աղբյուրն է եղել օսմանյան բյուրոկրատիայի ազգությամբ ալբանացի մի ներկայացուցիչ:

Փիլիպուլիսի ժուսական փոխ-հյուպատոս Նայդեն Գեռովին, նրբ նա ժամանակավորապես գտնվում էր մայրաքաղաքում,

օգտագործելով իր անձնական կապերը կառավարության անդամներից մեկի հետ հաջողվել էր ստանալ կարևոր լրատվություն, որը միանշանակորեն հաստատում էր բրիտանացիների տեղեկությունները բուլղարներին բնաջնջելու ծրագրի գոյություն ունենալու մասին և լույս էր սփռում նրա որոշ կարևոր մանրամասների վրա: Ստորեվ ներկայացնում ենք այդ հաղորդագրությունը.

“Թուրքական կառավարությունը որոշում է ընդունել ապստամբության ճնշման պատրվագով ոչնչացնել լիովին բուլղարական այն... բնակավայրերը, որոնց բնակիչները առավել առաջընթաց են ապրել, իսկ մնացյալ գյուղերը ու քաղաքները ավերել բաշխեզուկների ասպատակությունների միջոցով, քաղաքային բնակչության լավագույն ներկայացուցիչներին ոչնչացնել այս կամ այն ձևով, բնաջնջել ողջ մտավորականությանը և կենդանի չթողնել Ռուսաստանում կոթողություն ստացած ոչ մի ուսուցչի, փակել ուսումնարանները և այնպես ճնշել ժողովրդին, որ նա հնարավորություն չունենա նրբեկցել վերականգնվի ու վերադառնա ներկայիս վիճակին, նրբե նա վտանգ է ներկայացնում թուրքների տիրապետության համար, և վերջապես, թուրքացնել նրա մի մասին, որ էլ ավելի թուլացնել նրան:”⁴⁴

Դժվար չէ նկատել, որ տարբեր աղբյուրներից ստացված այս տվյալները, որոնք տեղ են գտել տարբեր, ավելի ճիշտ, իրար հետ հակամարտող պետությունների պաշտոնական դիվանագիտական փաստաթղթերում, ըստ էության, իրար լրացնում են և հնարավորություն են տալիս նգրակացնելու, որ իսկապես թուրքական կառավարական շրջանակներում գոյություն է ունեցել բուլղարներին՝ որպես էթնիկական խմբի դիտավորությամբ ոչնչացնելու ծրագիր: Այդ ծրագրի ցնդասպանական բնույթը տարակուսանք չի հարուցում:

Վնտաքրքիր է համեմատել, թե ինչպես են վարվել Ռուսաստանի և Մեծ Բրիտանիայի դեսպանները իրենց ձեռքն ընկած տեղեկությունների հետ: Ն. Պ. Իզնատևը պարզապես կցել էր Փի-

լիաբլիսի փոխ-հյուպատոսից ստացված վերընշված հաղորդագրությունը ցարին ուղարկվող իր զննուցագրին և ուղարկել այն Պետերբուրգ, այդպիսով հնարավորինս արագ տեղեկացնելով իր կառավարությանը բուլղարներին սպառնացող վտանգի մասին⁴⁵:

Դեսպան Հ. Էլիոթը, որի անձնական բարեկամությունը Միդհատ փաշայի հետ ժամանակակիցների համար գաղտնիք չէր, ըստ էության, չէր վստահել այդ տեղեկություններին և Սալոնիկիի բրիտանական հյուպատոսին դիմել էր մեծագույն զգուշավորությամբ ձևակերպված “հատուկ խնդրանքով” (sic!). պարզել, արդյո՞ք մահմեդականների հարձակումները քրիստոնյաների վրա կարող են լինել “նախապես պատրաստված հարձակման” արդյունք⁴⁶: Որքանով կարելի է եզրակացնել հրապարակված բրիտանական փաստաթղթերից, նա այդպես էլ Լոնդոնին տեղյակ չսպասել իր ստացած կարևոր տեղեկության մասին: Դրա պատճառը, կաբելի է ենթադրել, այն էր, որ նրան հայտնի էր, որ այդ հրեշավոր ծրագրի հեղինակներից էր Միդհատ փաշան, որը հենց նույն Էլիոթի անվերապահ աջակցությամբ ղեկավարում էր սահմանադրական շարժումը մայրաքաղաքում:

Մինչդեռ ժուսական դիվանագիտությանը հաջողվել էր պարզել, որ բացի Միդհատից այդ ծրագրի հեղինակությունը պատկանում էր նաև վերը նշված Նյուսենյ Ավնի փաշային, իսկ վերջնական որոշումը ընդունվել էր կառավարության նիստի ընթացքում⁴⁷: Ռուս դիվանագետները հայտնում էին, որ կառավարության որոշումը վերաբերում էր ոչ միայն բուլղարների բնաջնջմանը, այլ նաև Բալկանյան թերակղզու ողջ սլավոնական ազգաբնակչության “սխտեմատիկ կոտորելուն”⁴⁸:

Այդ ամիսներին Կ. Պոլսում գտնվող քրիստոսաբող ժուս թուրքագետ Վասիլի Սմիթնովը⁴⁹, հենվելով “ստամբուլյան հարաբերություններին լավ ծանոթ մարդկանցից” ստացված տեղեկությունների վրա, տալիս է նրեք թուրք պետական գործիչների անունները, որոնք կազմում էին, ըստ իր բնութագրման, “բուլղարական սարսափների դժոխքային նրյակը”. նրանք էին բացի Միդհատ փաշայից այդ տարիների խոշոր պետական գործիչ ու ճանաչված բառարանագետ Ահմեդ Վեֆիք փաշան նաև “նոր օսմանցիների” շարժման առաջնորդներից Ալի Սուլվին⁵⁰: Նրանք, ըստ Սմիթնովի, նպատակադրվել էին “սխտեմատիկորեն ոչնչացնել իրենց համար ատելի բուլղարներին և

... համառորեն հետևում են իրենց ծրագրին...”⁵¹:

Շարունակելով հետաքրքրվել այդ խնդրով ժուսական դիվանագետները կարողացան բացահայտել այդ ցեղասպանական ծրագրի մի շարք այլ մանրամասներ: Համաձայն Ռուսեն քաղաքաքի ժուսական գլխավոր հյուպատոս Վ. Ֆ. Կոթենիկովի ստացած տեղեկությունների, կայսրության մայրաքաղաքում Միդիատ փաշայի ղեկավարությամբ գործում է գաղտնի կոմիտե՝ “Սյուփյուրգն” (“Ավել”) անվանումով: Ըստ այդ տեղեկության, “Սյուփյուրգնի” թիրախը միայն բուլղարները չէն, նրա նպատակն է ոչնչացնել նրկրի ողջ քրիստոնյա ազգաբնակչությանը⁵²:

Այդ ոճրագործ խմբակի գոյության մասին ժուսական դիվանագիտությանը հայտնի էր դարձել 1876 թ. նոյեմբերին: Սակայն, ըստ նրկույթին, այն ստեղծվել էր ավելի վաղ, դեռևս այդ նույն տարվա մայիսին, նրբ կառավարությունը Միդիատի և Հյուսեյն Ավնիի ճնշման ներքո ընդունել էր վերոհիշյալ որոշումը բուլղարներին ոչնչացնելու մասին: Հետագայում, Հյուսեյն Ավնիի սպանությունից հետո (նոյն թվականի հունիսի 15-ին) այն համալրվել էր նոր անդամներով (հայտնի են Վեֆիք փաշայի և Ալի Սուսվիի անունները), սակայն, ինչպես վկայում է հաղորդագրությունը “Սյուփյուրգնի” մասին, Միդիատը պահպանել էր իր ղեկավար դիրքը:

Գ. Օսմանյան կայսրության քրիստոնյաների զանգվածային կոտորածի վտանգ

1876 թ. նրկրորդ կեսի ընթացքում մահմեդական հոգևորականության հակաքրիստոնեական քարոզչությունը գնալով սաստկանում է: Այդ փաստը արձանագրել է ժամանակի մամուլը⁵³: Հետզհետե այն ընդունում է քրիստոնյաներին ֆիզիկական բնաջնջման կոչերի ձև: Այդ փաստը չէր վրիպել ժուսական դիվանագետների ուշադրությունից: “Խոջաները”, - գրում էր դեսպան Իգնատևը ցարին, -սկսում են բացնիբաց հանդես գալ “զյավուրներին” ոչնչացնելու կոչերով⁵⁴:

Նկատվում է գործողությունների և քարոզչության որոշակի համակարգում բարձրագույն իշխանությունների և մահմեդական հոգևորականության գործողությունների միջև: Սակայն տարակուսանք չի հարուցում, որ նախաձեռնությունը պատկա-

նում էր կառավարությանը և պատճառը ոչ միայն և ոչ այնքան մահմեդական մոլեռանդությունն էր, որը դարձրեց շարունակ գոյություն ունեւ Օսմանյան կայսրության մահմեդական ազգաբնակչության միջավայրում, այլ նրկրի բարձրագույն իշխանությունների նոր քաղաքականությունը բուլղարների և այլ քրիստոնյաների նկատմամբ: Այս կարևոր հանգամանքը ընդգծել է դեռևս այդ իրադարձությունների մեզ անհայտ ժամանակիցը՝ դնսպան Իզնատկի անձնական ֆոնդում այլ ձեռագրերի հետ պահվող անստորագիր վերլուծական տեղեկագրի հեղինակը: Նա գրում է. “Առաջներում քրիստոնյաներին ճնշում ու ջարդում էին մահմեդականները, այժմ նրանց ճնշում ու ջարդում է կառավարությունը”⁵⁵: Այդ տեսակետը կիսում էր նաև Իզնատկը: Պետերբուրգ ուղարկած իր զեկուցագրերից մեկում նա ընդգծում է, որ ուժեղացող մահմեդական մոլեռանդության պատճառը թուրքական կառավարման համակարգի ներկայացուցիչների մեծ մասի գործողություններն են՝ ամենաավերակում գտնվողից մինչև ամենաստորինը⁵⁶:

Կարելի է արձանագրել, որ ամռան և աշնան ամիսների ընթացքում ոճրագործ խմբակի ծրագրերը ընդլայնվել էին և նրանք սկսել էին նախապատրաստել կայսրության ողջ քրիստոնյա ազգաբնակչության զանգվածային կոտորած: Դրա մասին է վկայում ոչ միայն Վ. Ֆ. Կոժնիկովի վերընշված հաղորդագրությունը: Դեռևս հոկտեմբերին Ռուսաստանի Իզնատկը հաղորդում էր Ալեքսանդր Գորչակովին, “որ լիովին հիմնավորված է վախը ներքին կոտորածներից”⁵⁷:

Փաստերը վկայում են, որ 1876 թ. վերջին ամիսներին թուրքական իշխանությունները պատրաստվում էին կազմակերպել լայնածավալ կոտորած նաև հայ ժողովրդի դեմ: Արդեն հոկտեմբերի սկզբներին հայկական մամուլը արձանագրեց հայերի դեմ ուղղված մահմեդական մոլեռանդության ուժեղացման փաստը, միաժամանակ զգուշորեն ենթադրելով, որ այդ տեղի է ունենում տեղական իշխանությունների թողությունների պայմաններում⁵⁸: Նույն ժամանակահատվածում թուրքական մամուլը, մասնավորապես կառավարության շեփորը հանդիսացող “Բասիրեթ” լրագիրը, մեղադրում է հայերին, թե իբր նրանք՝ Պոլսի պատրիարքի ղեկավարությամբ նախապատրաստում են զինված ապստամբություն⁵⁹, այդպիսով հող նա-

խապատրաստելով նրանց կոտորածի համար:

Ռուսական դիվանագիտական աղբյուրները հնարավորություն են տալիս պատկերացում ստանալ այդ ծրագրի որոշ մանրամասների մասին: Հոկտեմբերին Գորչակովին հղած իր զեկուցագրերից մեկում Իզնատևը, հենվելով Պոլսո հայ պատրիարքի կողմից իրեն հայտնած տեղեկության վրա, գրում է, որ Միդհատը մեղադրել է հայերին, թե իբր նրանք մեծ քանակությամբ զենք են զննել արտասահմանում և նախապատրաստում են ապստամբություն Ռուսաստանի հետ սահմանամերձ շրջաններում, որպեսզի “ապահովեն Ռուսաստանի միջատությունը”⁶⁰:

Այսպիսով, կարելի է եզրակացնել, որ կոտորածը իրականացվելու էր հենց այդ պատրվակով: Նմանությունը “երիտասարդ” կամ “նոր” օսմանցիներին՝ առաջնորդի և երիտթուրքերի պարագլուխների գործելակերպի միջև ակնառու է: Հետաքրքիր է նշել, որ Ռուսաստանի գործերը մեծ դեր է խաղացել նաև Միդհատի հակաթուղարական ծրագրերում: Իզնատևի զեկուցագրերից մեկում բերված են Միդհատ փաշայի հետևյալ խոսքերը, ուղղված թուլարների ներկայացուցիչներին. “Դուք ձեր հույսը դնում եք Ռուսաստանի վրա, սակայն երբ նա վերջիվերջո կգա, նա կգտնի միայն ավերակներ”⁶¹:

Նոյեմբերի վերջերին Կ Պոլսի ժուս դեսպանը մեկ անգամ ևս հայտնեց Պետերբուրգին, թե հյուպատոսները հաղորդում են, որ Օսմանյան կայսրության ողջ տարածքի վրա շարունակվում է քրիստոնյաների «աղաղակող ճնշումը», ընդ որում, ոչ միայն սլավոնների, այլ նաև “Փոքր Ասիայի քրիստոնյաների”⁶²:

Ահա այս պայմաններում էր, որ տեղի ունեցավ Վանի դեկտեմբերի 1-ի հայտնի հրկիզումը, կազմակերպված տեղի թուրքական իշխանությունների կողմից: Այդ իրադարձությանը հայրենական պատմագիտությունը բազմիցս անդրադարձել է, սակայն դիտարկել է այն որպես մեկուսի երևույթ: Մինչդեռ, ինչպես վկայում է իր կոնֆիդենցիալ զեկուցագրում Իզնատևին վերջինիս գաղտնի գործակալ Պ. Անինոն, որը Միդհատի օգնականն էր և անձնական թարգմանիչը և այդպիսով լավատեղյակ էր նրկրի անցուցարձից, այդ թվում, նաև այնպիսի իրադարձություններից, որոնք իշխանությունները պահում էին գաղտնի, համարյա միաժամանակ թուրքական կանոնա-

վոր բանակը իրականացրեց “զազանություններ Յոզդատի հայկական գյուղերում”⁶³: Անտարակույս, բանակը ստացել էր համապատասխան հրաման: Այսպիսով, կարելի է նգրակացնել, որ հայերի դեմ նախապատրաստվող կոտորածի վտանգը բավական իրական էր:

Այսպիսով, կարելի նգրակացնել, որ 1876 թ. Օսմանյան կայսրությունը մոտ էր կանգնած ժամանակակից հասկացողությամբ լայնածավալ ցնդասպանություն իրականացնելու գործընթաց սկսելուն: Առկա էին ոճրագործը՝ ի դեմս պետական բարձրատիճան գործիչների բաղկացած մի խմբակի, զոհը՝ բուլղարները, ցնդասպանություն իրականացնելու դիտավորությունը՝ արտահայտված այդ ոճրագործ խմբակի կողմից նախապատրաստած ցնդասպանության ծրագրի տնսքով: Նախատեսնվում էր, բարենպաստ պայմանների դնաքում, իրականացնել նմանատիպ գործողություններ նաև կայսրության այլ քրիստոնյա ժողովուրդների դեմ, մասնավորապես՝ հայերի դեմ: Սակայն բարենպաստ պայմաններ չստեղծվեցին: Իր էությամբ ցնդասպանական ծրագիրը իրականացվեց միայն մասամբ: Բուլղար ժողովուրդը փրկվեց զանգվածային բնաջնջումից: Այլ խոսքերով ասած, նախա-ցնդասպանական իրավիճակը չվերաճեց ցնդասպանության: Այդ տեղի ունեցավ ավելի ուշ՝ սուլթան Աբդուլ Համիդի անմիջական դնկավարությամբ, նրբ 1890-ականների լայնածավալ կոտորածներով սկիզբ առավ Հայոց ցնդասպանության շուրջ նրկու տասնամյակ տևած գործընթացը:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. R. Lemkin. Axis Rule in Occupied Europe. Washington, 1944.
2. Տե՛ս այդ մասին L. Kuper. Genocide: Its Political Use in the Twentieth Century. New Haven and London, 1981, p. 22: Ըստ նրնույթի, Քուփըրը օգտվել է մնդադրական ալտի անգլերեն տարբերակից:
3. Տե՛ս այդ փաստաթղթի արխիվային բնագրի հրատարակված տնքստում Нюрнбергский процесс: Сборник материалов в 8-ми томах, Москва, 1987, с. 293.
4. J. N. Porter. Introduction: What is Genocide? Notes Toward a Definition. - In: Genocide and Human Rights: A Global Anthology. Ed.

by *J. N. Porter*. Lanham-New-York-London, 1982, p. 5.

5. *Raphael Lemkin on Genocide*. - In: *Genocide and Human Rights: A Global Anthology*. Ed. by *J. N. Porter*. Lanham-New-York-London, 1982, p. 317.

6. Տե՛ս այդ մասին *V. N. Dadrian*. The Convergent Aspects of the Armenian and Jewish Cases of Genocide. A Reinterpretation of the Concept of Holocaust. - *Holocaust and Genocide Studies: An International Journal*. 1988, Vol. 3, No. 2, p. 163.

7. *Raphael Lemkin on Genocide*. - In: *Genocide and Human Rights: A Global Anthology*. Ed. by *J. N. Porter*. Lanham-New-York-London, 1982, p. 317.

8. Ibid, p. 330.

9. Մեջբերումն ըստ *L. Kuper*. *Genocide: Its Political Use...*, p. 23.

10. *J. H. Tashjian*. Genocide, the United Nations and the Armenians. - In: *Genocide and Human Rights: A Global Anthology*. Ed. by *J. N. Porter*. Lanham-New-York-London, 1982, p. 134.

11. Մեջբերումն ըստ *Ю. А. Решетов*. Борьба с международными преступлениями против мира и безопасности. Москва, 1983, с. 102.

12. Անգլերեն պաշտոնական տեքստը տե՛ս. *Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide A/RES/260 A (III), 9 December 1948*. - In: *The United Nations: Blue Books Series, Volume VII: The United Nations and Human Rights, 1945-1995*. With an introduction by Boutros Boutros-Ghali, Secretary General of the United Nations. New York: Department of Public Information, United Nations, 1995, p. 151-153.

13. *In favor of the Ratification of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide*. Presented to The Subcommittee on the Genocide Convention of the Senate Foreign Relations Committee. - *Armenian Affairs: A Journal on Armenian Studies*, 1950, Vol. 1, No. 2, p. 221.

14. Տե՛ս այդ մասին *L. A. Chorbajian*. Massacre or Genocide: An Essay in Personal Biography and Objective Experience. - In: *Genocide and Human Rights: A Global Anthology*. Ed. by *J. N. Porter*. Lanham-New-York-London, 1982, p. 121.

15. *Introduction by Boutros Boutros-Ghali, Secretary General of the United Nations*. - In: *The United Nations: Blue Books Series, Volume VII: The United Nations and Human Rights, 1945-1995*. With an introduction by Boutros Boutros-Ghali, Secretary General of the United Nations. New York: Department of Public Information, United

Nations, 1995, p. 21.

16. *Leo Kuper*, Genocide: Its Political Use in the Twentieth Century. New Haven and London, 1981, p. 33-35.

17. ՏՆԱ. *Frédéric Guillaume Dufour*, Toward a Socio-historical Theory of Persecution and an Analytical Concept of Genocide. - YCISS Occasional Paper, Nr. 67, October 2001, p.13.

18. Այս խնդիրը մանրամասն ուսումնասիրել է Յու. Բարսեղովը. ՏՆԱ. *Ю. Г. Барсегов*, Геноцид армян преступление по международному праву. Москва: Издательский дом "XXI век — Согласие", 2000, с. 93-121. Ինքը Բարսեղովը ներկրորդ դարոցի ներկայացուցիչ է:

19. ՏՆԱ այդ մասին. *Cecile Tournaye*, Genocidal Intent before the ICTY. - International and Comparative Law Quarterly, April 2003, vol. 52, no. 2, pp. 447-462

20. ՏՆԱ այդ փաստաթղթի տեքստում. *Security Council resolution containing the decision to establish an international tribunal for the prosecution of persons responsible for genocide and other serious violations of international humanitarian law committed in Rwanda or in the territory of neighbouring States S/RES/955 (1994), 8 November 1994*. - In: The United Nations: Blue Books Series, Volume VII: The United Nations and Human Rights, 1945-1995. With an introduction by Boutros Boutros-Ghali, Secretary General of the United Nations. New York: Department of Public Information, United Nations, 1995, p.490.

21. ՏՆԱ այդ փաստաթղթի տեքստում. *Franc Chalk and Kurt Jonassohn*, The History and Sociology of Genocide: Analyses and Case Studies. New Haven and London, 1990, p. 51.

22. ՏՆԱ այդ մասին. *Uwe Makino*, Final Solutions, Crimes Against Mankind: on the Genesis and Criticism of the Concept of Genocide. - Journal of Genocide Research, 2001, 3(1), p. 67.

23. *Kurt Jonassohn*, Defining the Perpetrator: Seeking Proof of Intent. - MIGS Occasional Paper, March 1993, p. 1.

24. *Franc Chalk and Kurt Jonassohn*, The History and Sociology of Genocide: Analyses and Case Studies. New Haven and London, 1990, p. 23.

25. *Helen Fein*, Testing Theories Brutally: Armenia (1915), Bosnia (1992) and Rwanda (1994). - Problems of Genocide: Proceedings of the international Conference on "Problems of Genocide", April 21-23, 1995, National Academy of Sciences, Yerevan, Republic of Armenia. Cambridge, MA, 1997, p. 182.

26. *Ibid.*, p. 181.

27. *Helen Fein*, Denying Genocide: From Armenia to Bosnia: A

lecture delivered at the London School of Economics and Political Science on 22 January 2001. – London School of Economics and Political Science: Occasional Papers in Comparative and International Politics 1. London: Department of Government, [2001], p. 4-5.

28. *Henry R. Huttenbach*, From the Editor: Towards a Conceptual Definition of Genocide. – *Journal of Genocide Research*, 2002, 4(2), p. 167–176.

29. *Vahakn N. Dadrian*, Towards a Theory of Genocide: Incorporating the Instance of Holocaust: Comments, Criticisms and Suggestions. – *Holocaust and Genocide Studies*, 1990, Vol. 5, No. 2, p. 143.

30. Տես, օրինակ. *Christian P. Scherrer*, Towards a Theory of Modern Genocide. Comparative Genocide Research: Definitions, Criteria, Typologies, Cases, Key Elements, Patterns and Voids. – *Journal of Genocide Research*, 1999, 1(1), p. 15.

31. *L. A. Chorbajian*. Massacre or Genocide: An Essay in Personal Biography and Objective Experience. – In: *Genocide and Human Rights: A Global Anthology*. Edited by *J. N. Porter*. Lanham-New-York-London, 1982, p. 121.

32. Տես սուլթանի կողմից Ռոզա փաշային տրված “բարձրագույն ցուցմունքները” պարունակող փաստաթղթի տեքստում, որը հրապարակել է թուրք ճանաչված միջնադարյան Հալիլ Բնալչըրը. Ferikan-ı kiramdan bu def'a memuriyet-i mahsusa ile Vidin canibine izam buyrulacak Rıza Paşa hazretlerine talimat-ı seniyye müsvedesi. – Halil Inalcık, Tanzimat ve Bulgar Meselesi (Doktora Tezi'nin 50. yılı, 1942-1992). İstanbul. 1992, Vesikalar V, s. 124.

33. Ավելի հանգամանակից այդ քաղաքականության բնութագրմանը անդրադարձել ենք հետևյալ հոդվածում. *Ռ. Ա. Մաթրասյան*, Օսմանացման քաղաքականության պատմությունից. – Արևելագիտության հարցեր. Գիտական աշխատությունների միջբուհական ժողովածու, Պրակ 1-2, Երևան, 1983, էջ. 193 – 202:

34. Н. Геров — Н. П. Игнатьеву, 22 марта 1876 г. Приложение. — *Документи за българската история*. Т. 2 : Архив на Найден Геров. Ч. 2, София, 1932, с. 153.

35. Տես այդ մասին. Rev. J. Clarke to British Vice Consul in Adrianople J. H. Dupuis, October 15, 1875. – In : *The Near and Middle East, 1856-1914 Part I* : British Documents on Foreign Affairs. Series B: Near and Middle East, Volume 2 : The Ottoman Empire: Revolt in the Balkans, 1875-1876. Editor : *D. Gillard*. Bethesda, 1985, p. 137-138.

36. Տես այդ մասին. *Roderic Davison*, Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876. Princenton, 1963, p. 315-317; Записки графа Н.

- П. Игнатьева. — Исторический вестник, 1914, т. 135, с. 454.
37. Н. Геров — Н. П. Игнатьеву, 3 ноября 1875 г. — *Документи за българската история*. Т. 2 : Архив на Найден Геров. Ч. 2, София, 1932, с. 126.
38. *Խոսքը այն նույն Միդхատ փաշայի մասին է, որը համարվում է օսմանյան առաջին սահմանադրության "կնքահայրը"* :
39. *Տես. Roderic Davison, Reform...*, p. 317; *И. Е. Фадеева*, Мидхат-паша : Жизнь и деятельность. Москва, 1977, с. 71.
40. Այդպես էին անվանվում ոստիկանական զինված ստորաբաժանումների անդամներին :
41. Н. Геров — Н. П. Игнатьеву, 3 ноября 1875 г. — *Документи за българската история*. Т. 2 : Архив на Найден Геров. Ч. 2, София, 1932, с. 126.
42. Նույն տնդում :
43. J. H. Dupuis to H. Elliot, May 19, 1876. — In: *The Near and Middle East, 1856-1914 Part I* : British Documents on Foreign Affairs. Series B: Near and Middle East, Volume 2 : The Ottoman Empire: Revolt in the Balkans, 1875-1876. Editor : D. Gillard. Bethesda, 1985, p. 234.
44. Вице-консул в Филипполе - Послу в Константинополе, 17 мая/29 мая 1876г., копия, прил.к предыд. — Архив Внешней Политики России (АВПР), ф. Канцелярия МИД, 1876, д. 25, лл. 159об — 160. Գնդովի անձնական արխիվում պահպանվել է այդ փաստաթղթի մեկ այլ օրինակ, որը ծամանակին հրատարակվել է *Բուլղարիայում* : Այն էականորեն չի տարբերվում Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության արխիվում պահվող օրինակից: Տես. Доклад Герова. Константинополь, май 1876г. - *Документи за българската история*. Т. 2 : Архив на Найден Геров. Ч. 2, София, 1932, с. 168-169.
45. Игнатьев - Царю, 21 мая/2 июня 1876г. - АВПР, ф. Канцелярия МИД, 1876, д. 25, лл. 148 - 154.
46. H. Elliot to J. E. Blunt. — In: *The Near and Middle East, 1856-1914 Part I* : British Documents on Foreign Affairs. Series B: Near and Middle East, Volume 2 : The Ottoman Empire: Revolt in the Balkans, 1875-1876. Editor : D. Gillard. Bethesda, 1985, p. 238.
47. Вице-консул в Филипполе - Послу в Константинополе, 17 мая/29 мая 1876г., копия, прил.к предыд. — АВПР, ф. Канцелярия МИД, 1876, д. 25, лл. 159об.
48. Из донесения Н. Даскалова (Варна) генеральному консулу России в Русе В. Т. Кожевникову, 24 августа 1876 г. — В кн.: *По следите на насилието*: Документи и материали за на-

лагане на ислам. Част първа. Съставител *Петър Петров*, София, 1987, с. 184.

49. *Վերադառնալով հայրենիք*, Վ. Սմիռնովը ծավալեց բնդմնավոր գիտա-մանկավարժական գործունեություն և դասվեց ժուսական թուրազիտության ճանաչված դեմքերի շարքին: Նրա գիտական գործունեության ու պատմագիտական հայացքների մասին տես. *А. С. Твертинова*. В. Д. Смирнов - историк Турции (К 125-летию со дня рождения). - Советская тюркология, 1971, 4, с. 103-114.

50. *В. Смирнов*, Официальная Турция в лицах. Stambul und das moderne Türkenthum. Politische, sociale und biographische Bilder, von cinem Osmanen, Leipzig, 1877. - Вестник Европы, 1878, кн. 1, с. 311.

51. Նույն տեղում:

52. В. Ф. Кожевников - Н. П. Игнатьеву, 12 ноября 1876 г., Приложение. - Освобождение Болгарии от турецкого ига: документы в трех томах. Том первый: Освободительная борьба южных славян и Россия, 1875-1877. Под ред. *С. А. Никитина*, *В. Д. Конобеева*, *Ал. К. Бурмова*, *Н.Т. Тодорова*. Москва, 1961, с.501.

53. Տես, օրինակ. *Մերո հայաստանի*, 3 հուլիսի 1876:

54. Игнатьев-Царю, 21 мая/2 июня 1876г. - АВПР, ф. Канцелярия МИД, 1876, д. 25, л.153об

55. "Записка (без подписи) "О смысле кризиса, происходящего в настоящее время в Турецкой империи и о влиянии происходящих в ней реформ на ее государственный строй". - Государственный Архив РФ (ЦГАОР СССР), ф. 730 (фонд Н.П.Игнатъева), оп. 1, ед. хр. 706.

56. Игнатьев-Горчакову, 18/30 октября 1876г. - АВПР, ф. Канцелярия, 1876, д. 32, л. 150.

57. Игнатьев-Горчакову, 13/25 октября 1876г. - АВПР, ф. Канцелярия, 1876, д. 32, л. 27.

58. Տես. *Մերո հայաստանի*, 2 հոկտեմբերի, 1876:

59. Այդ մասին հաղորդում էր նույն *Մերո հայաստանի* լրագիրը իր հոկտեմբերի 23-ի համարում, հղելով Պոլսո "Նորագիրը":

60. Игнатьев-Горчакову, 18/30 октября 1876г. - АВПР, ф. Канцелярия, 1876, д. 32, л.137об - 138.

61. Игнатьев-Гирсу, 24 мая/5 июня 1876г. - АВПР, ф. Канцелярия МИД, 1876, д. 25, л.153об.

62. Игнатьев-Горчакову, 18/30 ноября 1876г. - АВПР, ф. Канцелярия, 1876, д. 32, л. 539-539об.

63. П. Анино - Н. П. Игнатьеву, 1876. - Государственный Архив РФ, ф. 730 (фонд Н.П.Игнатъева), оп. 1, ед. хр. 917.